

הרב אביהוד שוורץ

העמדת 'שומר' לקיום מצוה ולהמנעות מעבירה

פתיחה

"כל ישראל ערביין זה בזה", ועל כן במצבים שונים נדרש אדם מישראל להיות אחראי לא רק לקיום מצוות ולהמנעות מאיסורים בינו ובין קונו, אלא גם לעולמו הרוחני של זולתו. מצד אחד, צייתה תורה "הוכח תוכיח את עמיתך", ומצד שני נתנה לאדם את האפשרות להוציא את חברו ידי חובה בחלק מן המצוות.

אחריות זו של האדם כלפי זולתו באה לידי ביטוי גם בהקשר נוסף, והוא אדם ה'שומר' על חברו כדי שלא יבוא לידי תקלה או עבירה. המונח 'שומר' בהקשר זה נזכר כבר בדברי חז"ל והראשונים, אם כי האחרונים הרחיבו אותו באופן משמעותי. במאמר זה אבקש לברר את מקור הדין, טעמו וגדריו.

א. מקור הדין וטעמו

שנינו במשנה במסכת שבת:

לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל, לא יכנס אדם למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדין, ואם התחילו אין מפסיקין. (ט):

ובגמרא שם:

הי סמוך למנחה? אילימא למנחה גדולה – אמאי לא? האיכא שהות ביום טובא! אלא סמוך למנחה קטנה.

מן הגמרא נראה, שהפעולות האסורות קודם המנחה עלולות להוביל לביטול התפילה, ועל כן יש לבחון האם אמנם נותרה שהות ביום להתפלל. את החשש מפני ביטול התפילה כתוצאה מאכילה או מעיסוק במלאכה ניתן לנסח בשתי דרכים. רש"י על המשנה כתב:

וטעמא דכולהו משום שמא ימשך עד שיעבור זמן תפלה. (ד"ה לא למרחץ)

הגמרא אכן תבאר, שגם תספורת פשוטה עלולה להסתבך ולהתעכב, מה שיוביל בסופו של דבר לביטול התפילה, כך שלא ישאר לה זמן. על דרך זו, ביקור תמים בבית המרחץ עלול

להחליש את האדם ולהביאו לידי עלפון, מה שיגרום את ביטול התפילה. ובכן, החשש לביטול התפילה נובע מן העובדה שלא ישאר די זמן להתפלל בסיום אותה פעולה.

אלא, ששתי שורות קודם לכן כתב רש"י:

עד שיתפלל – שמא ישכח ולא יתפלל.

החשש כאן שונה: הבעיה איננה בפעולה הנמשכת זמן ארוך, אלא בעובדה שמי שעסק בענין משמעותי בשעות הצהריים, עלול לשכוח מתפילת מנחה, ואף שיהיה לו די זמן לאחר מכן, הוא לא יזכור להתפלל.

לכאורה, קיימות שתי נפקא מינות בין שני הטעמים שברש"י. נפקא מינה אחת קשורה למחלוקת הראשונים בהבנת מסקנת ההלכה בסוגיה. הר"ף (שם ד. באלפס) והרמב"ם (תפילה ו', ב) פסקו, שהאיסור להתחיל בסעודה או במלאכה נהג כבר מזמן מנחה גדולה. בעל המאור (ג: באלפס) השיג על הר"ף, וקבע שלמסקנה האיסור נהג רק מזמן מנחה קטנה. להלכה, השולחן ערוך (או"ח רל"ב, ב) פסק כדעת הרמב"ם, אך הרמ"א מצטט את דעת בעל המאור, וכותב שנהגו להקל כדבריו, ולהתחיל אפילו בסעודה גדולה בזמן מנחה גדולה.

מסברה נראה, שאם האיסור הוא שמא ימשך, אכן יש מקום רב לחלק בין מנחה גדולה, שלאחריה יש עוד זמן רב להתפלל והסיכוי שהתפילה תתבטל נמוך, ובין מנחה קטנה שבה אכן קיים חשש ממשי לפספוס זמן התפילה. אולם, אם האיסור הוא מפני החשש לשכחה, אפשר בהחלט שהוא נהג כבר מזמן מנחה גדולה, וזאת משום שאם בזמן מנחה גדולה ישב אדם לסעודה, הוא עלול להמשיך לאחר מכן בשאר עיסוקיו והתפילה תישכח מלבו. אולם, הצעה זו אינה הכרחית. הרמב"ן (מלחמות ה' שם) מיישב את דעת הר"ף מפני השגת בעל המאור, ומסביר:

ומתני' כפשטה במנחה גדולה קס"ד לאוקמא אלא דהוה קשיא ליה הא איכא שהות

טובה. והשתא איפריק ואיתוקם דאפילו סמוך למנחה גדולה לסעודה אסור משום גזירה.

כלומר, לכולי עלמא האיסור מבוסס על החשש שמא ימשך, אלא שלדעת הר"ף והרמב"ם גזרו מנחה גדולה אטו מנחה קטנה, למרות שיש עוד זמן רב וסביר להניח שעוד יספיק להתפלל. לעניות דעתי, אף שניתן היה לבאר באופן פשוט יותר את דעת הר"ף על פי החשש לשכחה וכנ"ל, הרמב"ן בחר דווקא בפירוש של גזירה מנחה גדולה אטו מנחה קטנה, משום שהחשש שמא ימשך נראה עקרוני ועיקרי יותר בדברי הגמרא ורוב המפרשים. ואכן, בניגוד לרש"י, שהביא את שני הפירושים גם יחד, הרי שבחידושים המיוחסים לר"ן כתב:

גזירה שמא יתעלף. ויחלה ולא יוכל להתפלל. ומשנה זו דלא ישב אדם לפני הספר לאו דווקא ערב שבת, דאפילו בחול נמי אסירא, והא דמיתני' הכא משום דדמיא להא דלא יצא החייט דאיכא טעמא נמי שמא ישכח.

כלומר, סוגייתנו עוסקת אך ורק בטעם של שמא ימשך (ובנידון המרחץ שמא יחלה ויתעלף, ונמצא שהתבטל מן התפילה), אלא שהיא הובאה כאן במסכת שבת משום שיש בה טעם דומה וקרוב לאיסור על החייט לצאת במחטו בערב שבת – איסור המבוסס על שכחה בלבד. נפקא מינה נוספת קשורה לחידוש שחידש בעל האגודה במסכת שבת:

ורוב העולם אינם נזהרין ואף מסעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, ואולי סומכין על קריאת שמש לבית הכנסת ולא חיישינן דילמא אתי למפשע, ובימייהם לא היה כן; אמנם יש בו פלוגתא דרבוותא. (סימן ו)

אפשר, שאותם רבוותא שמזכיר האגודה נחלקו בשאלתנו: אם החשש הוא מפני שכחה, מסתבר מאוד שתזכורת השמש מועילה. ברם, אם החשש הוא מפני איחור זמן התפילה, הרי שעדיין קיים חשש שמאן דהו "יישאב" למלאכתו או לסעודתו, ובפועל לא יוכל להתפלל גם אם ישמע את קריאתו של השמש.

בחידושי השפת אמת (שבת ט; ד"ה נימא) הציע טעם שלישי בביאור הסוגיה. במשנתנו נאמר, שאף שאסור לאכול קודם תפילת מנחה, אם התחילו אין מפסיקין. הגמרא מקשה מהלכה זו על דבריו של רבי יהושע בן לוי (ברכות כח:), שאסור לטעום כלום קודם זמן מנחה. כבר התוספות התקשו מה בין ההלכה שאם התחילו אין מפסיקין להלכה שאסור לטעום כלום קודם התפילה, ותרצו שהיות ורבי יהושע בן לוי מחמיר ואוסר טעימה, מסתמא שהחמיר וחייב להפסיק אף שהתחילו. השפת אמת מפלפל בענין זה באריכות, ובסיום דבריו כותב:

עוד י"ל הפי' בגמ' דכוונת ריב"ל אסור לטעום אינו מטעם שישכח להתפלל דא"כ היינו דינא דמתני', ותו דהא בטעימה לא שייך למיחש לשכחה. אלא דס"ל לריב"ל דאסור לאכול ולטעום קודם תפלת מנחה אחר הגעת זמנה כענין הכתוב 'אותי השלכת אחר גויך' כמו בשחרית.

אם כן, לשיטת רבי יהושע בן לוי לפנינו דיון שונה לחלוטין: לא שכחה ולא המשכות, כי אם חובה להעניק לתפילה את הכבוד הראוי לה, ולא לעסוק בצרכי חולין קודם שיעסוק בצרכי שמים. פירוש זה מקורי מאד, והדעת נותנת כי אכן ראוי להקדים קיום מצוה המוטלת על אדם לכל עיסוק חול אחר. מאידך, פירוש זה לא התקבל להלכה, משתי סיבות: ראשית, מקור דין "ואותי השלכת אחרי גויך" בסוגיה בברכות (י:) עוסק בתפילת שחרית, ואם אכן

סבור היה רבי יהושע בן לוי שהוא הדין בתפילת מנחה, צריכה היתה הגמרא שם לומר זאת להדיא. שנית, בגמרא בברכות (כח:) נדחו דברי רבי יהושע בן לוי מן ההלכה, ואכן פסקו הראשונים שטעימה קודם תפילת מנחה מותרת. ובכן, אף אם אכן נוקט רבי יהושע בן לוי כפירוש השפת אמת, אין הלכה כדבריו.

ב. מצוות דאורייתא ודרבנן

באותה המשנה במסכת שבת שנינו:

מפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה.

הגמרא תפרש שהמדובר כאן על העוסקים בתורה כרבי שמעון בר יוחאי, שאינם מחויבים לפסוק מתלמודם כדי להתפלל, אך מחויבים לפסוק כדי לקרוא קריאת שמע. עם זאת, פשט המשנה (וכפי שפירשה רש"י על אתר) מהווה המשך לאמור לעיל, דהיינו שאף שבענין אכילה לפני מנחה ההלכה היא ש"אם התחילו אין מפסיקין", הרי שביחס לקריאת שמע חובה להפסיק. טעם החילוק בין קריאת שמע לתפילה הוא שקריאת שמע היא מצוה דאורייתא, ואילו תפילה היא מצוה דרבנן. חלוקה זו אינה מפורשת בסוגיה בשבת, אך מפורשת בסוגיה המקבילה במסכת סוכה:

מי שבא בדרך ולא היה בידו לולב ליטול – לכשיכנס לביתו יטול על שלחנו. לא נטל שחרית – יטול בין הערבים, שכל היום כשר ללולב. אמרת נוטלו על שלחנו, למימרא דמפסיק, ורמינהו: אם התחילו – אין מפסיקין! אמר רב ספרא: לא קשיא, הא דאיכא שהות ביום, הא דליכא שהות ביום... ודקשיא לך הא דאורייתא הא דרבנן – הכא ביום טוב שני דרבנן עסקינן. (לח.)

מסקנת הסוגיה היא, שכאשר אין שהות ביום לנטילה בוודאי יש לבטל כל עיסוק אחר וליטול לולב. אך אם יש שהות ביום, יש לחלק בין יום טוב הראשון שמצוותו מן התורה, שאז חובה להפסיק את הסעודה וליטול לולב, לבין שאר הימים שבהם הנטילה מדרבנן, ואם התחילו אין מפסיקין. כאמור, זה גופו החילוק בין קריאת שמע לתפילה. שתי ההלכות נפסקו בשולחן ערוך:

אסור להתחיל לאכול חצי שעה סמוך לזמן ק"ש של ערבית, ואם התחיל לאכול אחר שהגיע זמנה, מפסיק וקורא ק"ש בלא ברכותיה וגומר סעודתו, ואח"כ קורא אותה בברכותיה ומתפלל. (או"ח רל"ה, ב)

אסור לאכול קודם שיטלנו; ואם שכח ואכל ונזכר על שלחנו – ביום הראשון שהוא מן התורה, יפסיק, אפי' יש שהות ביום ליטלו אחר שיאכל; ומיום ראשון ואילך, אם יש שהות ביום לא יפסיק, ואם לאו יפסיק. (שם תרנ"ב, ב)

הראשונים לא הרחיבו את הדיבור בהסבר החלוקה בין מצוות דאורייתא ומצוות דרבנן בהקשר זה. מסברה ניתן היה לומר, שבמצוות דאורייתא יסוד ושורש החיוב שלא להתחיל בסעודה או במלאכה מבוסס ומעוגן יותר. עם זאת, המפרשים הסבירו את הדברים באופן פשוט יותר, ואחזו בלשון "חומרה בעלמא" שהחמירו חכמים במצוות התורה. כך, למשל, ביאר המשנה ברורה (רל"ה, ס"ק כב) ביחס לקריאת שמע וברכותיה, שהיות והברכות מדרבנן "לא הטריחוהו להפסיק בשבילם".

הראשונים (ראה, למשל, בחידושי הר"ן שבת ט: ד"ה מתני', בתוספות סוכה דף לח. ד"ה מאי ובריטב"א שם ד"ה הא) מציינים סוגיה נוספת הקשורה בעקיפין לענייננו, והיא הסוגיה בפסחים (ק., קה). האוסרת לאכול לפני הקידוש או ההבדלה, אך למרות זאת מתירה למי שהתחיל לאכול ביום ששי להמשיך בסעודתו מבלי להפסיק ולקדש. הראשונים מניחים בפשטות שאסור לאכול קודם קידוש או הבדלה, כפי שאסור לאכול לפני כל מצוה. עם זאת, בצד איסור כללי זה, ישנו גם איסור מיוחד באכילה לפני הקידוש וההבדלה, וכדרך שביאר המשנה ברורה:

דלא דמי לשאר דבר שהוא מדרבנן, דהתם הטעם משום שמא ישכח לבד, מה שאין כן בזה דאין הטעם משום שמא ישכח ולא יבדיל, אלא דקודם קידוש והבדלה הטעימה אסור בעצמותה ולכן אפילו טעימה בעלמא אסור, אם כן מסתברא דאפילו בדיעבד צריך להפסיק. (שער הציון רצ"ט, ס"ק ו)

אם כן, הקשר לאותה הסוגיה הוא קשר עקיף בלבד, משום שיש בה גם החיוב הכללי לפתוח את סעודות השבת בקידוש ואת סעודות החול בהבדלה. הנפקא מינה הפשוטה היא, כפי שמביא שער הציון, שקודם קיום מצוה או תפילה מותר לטעום, ואילו ביחס לקידוש ולהבדלה נאסרה אפילו טעימה בעלמא. למרות דברים ברורים ונחרצים אלה, בעל אשל אברהם (בוטשאטש) נטה לומר (שם ד"ה אסור) שלפחות ביחס להבדלה, איסור האכילה אכן נובע מחשש שמא ימשך או שמא ישכח ולא יבדיל. מכוח פירוש זה הוא עוסק גם בדיני שומר, ואת דבריו נביא להלן.

ג. יסוד דין 'שומר'

כפי שראינו, בעל האגודה ציין פלוגתא דרבוותא בענין אכילה או עשיית מלאכה קודם תפילת מנחה כאשר ישנו מי שממונה להזכיר לכל הסועדים או המתעסקים להתפלל מנחה. המונח 'שומר' במובן זה, דהיינו של אדם אחד המזכיר לחברו לבצע או לא לבצע דבר מה, נזכר בש"ס פעמיים, בשני הקשרים שונים.

הדין הראשון שבו נזכר 'שומר' נוגע לאיסור שאסרו חכמים לקרוא בשבת לאור הנר, מחשש שמא יטה את הפתילה. בגמרא במסכת שבת (יב:) נאמר, שיש להקל באיסור זה כאשר שני אנשים קוראים יחד בספר בענין אחד, ופירש רש"י:

שאם יבא להטות יזכירו חברו. (ד"ה הא תרי')

הלכה זו נפסקה בשולחן ערוך (או"ח רע"ה, ב), והוסיף שם (בסעיף ג):

אם יש אחר עמו, אפילו אינו קורא, ואומר לו: תן דעתך עלי שלא אטה, מותר.

המשנה ברורה מציין את המחלוקת בין הט"ז למגן אברהם בשאלה האם הקלו בענין זה דווקא לדבר מצוה, או שמא רשאי אדם להעמיד שומר שלא יטה גם אם מעיין בדבר הרשות. המשנה ברורה לא הכריע להדיא במחלוקת זו.

אם כן, לפנינו סוגיה העוסקת באדם אחד ששומר על חברו שלא ישכח ויבוא לידי עבירה. ובכן, אפשר שכך הוא גם מעמדו של השמש באותה פלוגתא דרבוותא שבספר האגודה, דהיינו שהשמש שומר על העוסקים במלאכתם שיתפללו תפילת מנחה בזמנה. השוואה זו מקורה כבר בראשוני מפרשי השולחן ערוך. הגמרא בריש פסחים (ד:) אוסרת לעסוק בתורה בליל בדיקת חמץ, שמא ימשך בתלמודו ויבטל את המצוה. הלכה זו נפסקה ברמב"ם ובשולחן ערוך (או"ח תל"א, ב). על כך כתב בעל "נחלת צבי":

ונלע"ד שאם אמר לחבירו שיזכיר לו הבדיקה כשתחשך מותר ללמוד, כמו שהתירו חכמים ללמוד בליל שבת אצל נר אם אומר לחבירו תן דעתך עלי שלא אטה, כדלעיל סי' רע"ה. (ס"ק א)

בעקבותיו כתב דברים מעין אלו גם בן דורו וחברו בעל "עטרת זקנים".¹

אם כן, אותו שומר המזכיר שלא להטות את הנר, מתיר גם להתחיל ולעסוק בלימוד קודם זמן המצוה, ובלבד שיזכיר ללומד לקיים את המצוה בזמנה.

¹ שניהם למדו בישיבתו של הב"ח בקראקוב במחצית השנייה של המאה ה-17.

לעומת הסוגיה במסכת שבת, הגמרא במסכת סוכה (כו.) קובעת, שבמצבים מסויימים אסור לישון אפילו שנת עראי עם תפילין, ומדגישה שאיסור זה קיים גם אם הישן ביקש מחברו שיוודא שאינו שוקע בשינה עמוקה ועובר משנת עראי לשנת קבע. כך פסק גם הרמ"א (אבה"ע כ"ב, ב, ובבית שמואל שם, ס"ק ט) לענין איסור ייחוד בלילה, ששני אנשים לא יתייחדו עם אשה אחת, מחשש שמא אחד מהם ירדם, ונמצאו איש ואשה מתייחדים. בביאור החילוק בין סוגיה זו ובין סוגיות אחרות שבהן מצאנו שסומכים על כך שאדם ישמור על חברו מפני עבירה, הובא בשם הגרש"ז אויערבך:²

ויש לומר דהתם אם ירדם חבירו, מיד הוא דקאי באיסור שינה בתפילין, דהשינה גופא אסורה, מה שאין כן בנידון דידן דאף אם ינמנם השומר עדיין אין דבר ודאי שיפסיד (או יעבור איסור), ולכן מהני שומר. (הליכות שלמה – תפילה, פרק ב' הערה כ)

כך או כך, אפשר שגם פסקו של בעל האגודה – שהוא מן הראשונים – מבוסס על אותה הסוגיה בשבת, ועל השומר המזכיר לחברו שלא להטות את הנר. אף שחידוש זה של האגודה שנוי בפלוגתא דרבוותא, הרמ"א (או"ח רל"ב, ב) העתיקו להלכה:

ונהגו להקל כשתי הסברות, דהיינו בסעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, ובסעודה קטנה סמוך למנחה קטנה; ואפשר הטעם משום דעכשיו קורין לבית הכנסת, לא חיישינן דלמא יפשע ולא יתפלל.

המשנה ברורה שם (ס"ק ל) הרגיש בכך שאותו שמש-שומר מועיל רק לענין השכחה, אך לא לענין שמא ימשך, ועל כן הסתייג וקבע שבסעודות גדולות אין לסמוך על קריאת השמש להתכנס בבית הכנסת:

יש להחמיר – היינו שלא לסמוך על קריאת השמש להתחיל אז הסעודה, דשכיח שכרות ובשכרות לא מהני הקריאה.

כלומר, השמש מזכיר ומונע שכחה, אך כאשר בפועל נכנס אדם למצב שימנע ממנו לקיים את המצוה או התפילה, כגון שנכנס למרחץ ויש חשש שיתעלף, השמש לא יועיל כלל.

ד. מחלוקת הפוסקים בהיקף דין שומר

לאור דברי הרמ"א הנ"ל, הפך פתרון העמדת השומר לפתרון שכיח בין הפוסקים. אולם, כפי שהסברנו, פתרון זה תלוי לכאורה בהבנת עצם הדין, ובהגדרת החשש כשמא ישכח או

² בשולחן ערוך הרב (או"ח תל"א, בקונטרס אחרון ס"ק ב) כבר העיר על הסתירה לכאורה בין הסוגיות, וכתב "ויש לחלק" אך סתם ולא פירש כיצד.

כשמא ימשך. כמו כן, היות שהפתרון תלוי בפלוגתא דרבוותא, מסתבר היה להחמיר בו לפחות ביחס למצוות מן התורה, שהאיסור לעשות מלאכה או לאכול לפניו חמור יותר. ואכן, בספר "ישועות חכמה"³ (ע', ב; ובהערות שם) הביע שתי הסתייגויות משמעותיות מפתרון זה של העמדת שומר, הן ביחס לרמת השמירה והדריכות של השומר, הן ביחס למצבים שבהם אכן ראוי, או לא ראוי, לסמוך על השומר:

ואסור להתחיל לאכול או לעשות שום דבר קודם צאת הכוכבים. ואפילו ביקש מאחד שיזכירנו להתפלל אחר האכילה או אחר המלאכה – אסור לסמוך על זה... העולה מכל זה דאין להתיר ללמוד קודם מעריב על סמך שיזכירנו חבירו, אלא דווקא כשחבירו אינו לומד ואינו עושה שום דבר. וגם זה דווקא בלימוד, אבל לאכול או לעשות מלאכה, גם זה לא מהני, דלדבר הרשות לא מהני.

להלן שם הוא מוסיף, שעצם העובדה שסוגיית הגמרא במסכת שבת כלל לא הזכירה פתרון פשוט זה של העמדת שומר, מלמדת שפתרון זה אכן אינו קביל להלכה.

בשו"ת תשובות והנהגות (א', פו) העתיק דברים אלה, וקבע שעל אף שיש מקום להקל בהעמדת שומר לענין תפילת מנחה, לענין מצוות דאורייתא, כגון קריאת שמע של ערבית, אין לסמוך על כך. על כן, הנצרך לאכול או לעשות מלאכה קודם תפילת ערבית, יקרא קריאת שמע, ולאחר מכן יפנה למלאכתו.

בעל ה"ישועות חכמה" שם מעיר, שדבריו אינם כדעת המשנה ברורה. ואכן, במקומות רבים נקטו המשנה ברורה ופוסקים נוספים להתיר לסמוך על העמדת שומר קודם קיום מצוה, וכדלהלן:

1. קריאת שמע של ערבית

פסק המשנה ברורה:

ואם ביקש מאחד שיזכירנו להתפלל ליכא אסורא להתחיל לאכול אפילו כשכבר הגיע זמן ק"ש – כן מוכח מאחרונים, וכמו לעיל בסימן רל"ב סעיף ב לגבי מנחה.
(רל"ה, ס"ק יח)

³ המחבר הוא הרב חיים ישעיה הכהן הברסברג, מחכמי פולין בשלהי המאה ה-19, שבסוף ימיו עלה לירושלים והתיישב במאה שערים. הספר ישועות חכמה מבוסס על השגות והשלמות לספר קיצור שולחן ערוך של הרב גנצפריד. הרב גנצפריד ערך תיקונים ושינויים במהדורות המאוחרות של קיצור שולחן ערוך בעקבות ההערות שבספר זה. לאחר פטירת הרב גנצפריד, הודפס הספר ישועות חכמה כספר עצמאי ומורחב יותר.

מפורש במשנה ברורה כאן, שאין לחלק בין מצוות מן התורה למצוות דרבנן, ואפילו לגבי קריאת שמע, שעליה נאמרה ההלכה שאם התחילו מפסיקין, יש לסמוך על חברו שיזכירונו.

2. נטילת לולב

במקום אחר נראה שהמשנה ברורה התלבט קצת בענין זה של תזכורת במצוה דאורייתא. כפי שראינו, השולחן ערוך פסק פעמים את החלוקה בין מצוה מן התורה למצוה מדרבנן: לגבי קריאת שמע של ערבית ולגבי נטילת לולב ביום טוב הראשון. בהקשר זה כתב המשנה ברורה:

ומי שבא בדרך בחול המועד ומצפה שיבוא למקום הלולב, או הדרים על הישובים ומשלחים להם לולב ימתינו עד חצות היום ולא יותר אפילו ביום א' שהוא מן התורה דאסור להתענות. ויש אומרים דאם מצפה שיביאו לו לולב אין לו להמתין כלל דהרי יש לו מי שיזכירונו לנטלו היינו אותו שיביא לו הלולב, ומי שחלש לבו בוודאי יוכל לסמוך על זה. (תרנ"ב, ס"ק ז)

המשנה ברורה מתייחס להדיא גם ליום טוב הראשון, שמצוותו מן התורה, ומציע שכאשר ישנה תזכורת משמעותית לנטילת הלולב, אין לאסור את האכילה לפני הנטילה. אולם, ניכר שהמשנה ברורה אינו נחרץ בדעתו להקל, ואף על פי כן הורה למעשה שבשעת הדחק וכאשר ישנו אדם חלוש שמעוניין לאכול – בוודאי יוכל לסמוך על כך ולאכול אף שטרם קיים את המצוה מדאורייתא.

3. תקיעת שופר

מנהג קהילות רבות לערוך קידוש בראש השנה בסיום תפילת שחרית לפני התקיעות. היו שערערו על המנהג, וקבעו שאין היתר לאכול קודם קיום מצות שופר, ובעיקר ביום הראשון של ראש השנה שהמצוה מן התורה (ראה על כך בהרחבה בפסקי תשובות, תקפ"ה, אות ב). אולם, פוסקים רבים לימדו זכות על המקלים. בשו"ת ציץ אליעזר כתב שלש תשובות להקל בנושא זה (ו', ז; ז', לב; ח', כא), ובתוך דבריו התייחס גם לענייננו:

והיה נלפענ"ד להוסיף לומר, דטעימה לפני התקיעות קיל עוד בהרבה מטעימה לפני נטילת לולב וממילא יש להקל אפילו בלא צורך גדול [עיי' במשנה ברורה סימן תרנ"ב, שמתנה תנאי זה גבי נטילת לולב], והיינו מפני דהא התקיעות נעשים במשותף כל הציבור ביחד, ולכן ליכא בכהאי גוונא חששא לשמא ישכח... ואם כן טעם זה דלא יבא לישכח שייך עוד יותר לפני התקיעות מבלפני נטילת לולב, מכיון שיודע שהרבים לא

יחכו לו, ונותן לכן דעתו לגמור טעימתו במהירות ולחזור לבית הכנסת. ומי שירצה לצאת מן המובחר יכול לבקש מחבירו או משכנו שיזכירונו ללכת לתקיעת שופר בשעה המיועדת. (ו', ז)

ובכן, גם כאן האפשרות להעמיד שומר שיזכיר לתקוע בשופר מתירה לאכול, ואפילו ביום טוב הראשון שבו תקיעת שופר מן התורה.

4. קריאת המגילה

כתב הרמ"א:

אבל אסור לאכול קודם שישמע קריאת המגילה, אפי' התענית קשה עליו. (או"ח תרצ"ב, ד)

והעיר המשנה ברורה:

ואם הוא אדם חלוש והשהייה יזיק לבריאותו ויכול לבוא לידי חולי, וטעימה מעט אינו מספיק לו – נראה דשרי לאכול, אך יבקש מאחד שיזכירונו לקרוא את המגילה אחר אכילתו. (שם, ס"ק טז)

קריאת המגילה היא בוודאי מצוה דרבנן, ועל כן ניתן להקל לגביה בהעמדת שומר. אך דווקא כאן המשנה ברורה מקל רק לאדם חלוש וחולה, דהיינו שלא ראה בפתרון זה של העמדת שומר פתרון לכתחילה.

יש להעיר, שלענין הדלקת נר חנוכה לא הביא המשנה ברורה (תרע"ב, ס"ק י) את הפתרון לאכול ולהעמיד שומר. שער הציון שם מסביר, שיש לחשוש לכתחילה לדעות שזמן ההדלקה נמשך כחצי שעה בלבד אחר השקיעה או צאת הכוכבים, כפי שכבר ביארנו לעיל, ובמקום שבו קיים חשש שימשך בפעולתו וזמן המצוה יחלוף כליל – העמדת שומר אינה מועילה כלל.

5. תפילת שחרית

כפי שכבר הוזכר לעיל, האיסור לאכול או לעשות מלאכה לפני תפילת שחרית חמור יותר משאר תפילות, משום שיש בו גם ממד של "ואותי השלכת אחרי גוך". לכאורה, ניתן היה להתיר לעסוק בתורה קודם התפילה, משום שבכך אין עיסוק בצרכים פרטיים. אלא, שהשולחן ערוך (או"ח פ"ט, ו) פסק שמפאת החשש שמא ישכח, אסור ללמוד תורה קודם תפילת שחרית, למעט אם מוסר שיעור קבוע, ואז "רבים מדכרי אהדד", ולא ישכחו להתפלל לאחר מכן. המשנה ברורה שם הוסיף:

ואם אמר לחבריו שאינו לומד שאם יטרד בגירסא יזכרנו שלא יעביר הזמן מותר ללמוד.
(ס"ק לד)

6. הבדלה

הזכרנו לעיל, שלדעת בעל אשל אברהם (רצ"ט, א ד"ה אסור), האיסור לאכול לפני ההבדלה מבוסס על החשש שמא ישכח ולא יבדיל. מכוח הבנתו זו הוסיף וכתב:

ולתחיל בסעודה בלילה קודם הבדלה... כשיש שם אחד שאינו אוכל והוא עומד שם להזכירם שלא ישכחו התפילה והבדלה, נראה דקיל שפיר. וכיון שבשעת תחילת אכילתם היה שם איש אחד, הוה ליה התחילו בהיתר, גם אם אחר כך הלך משם אין צריכין להפסיק בסעודתן.

למעשה, לא סמכו על היתר זה, שכן כפי שכתב שער הציון הנ"ל, האיסור להתחיל בסעודה במוצאי שבת הוא איסור עצמאי. ואולם לענייננו, נראה גם מכאן שהעמדת שומר מועילה.

7. בדיקת חמץ

הזכרנו לעיל את דברי הנחלת צבי בענין העמדת שומר למי שלומד תורה קודם בדיקת חמץ. המשנה ברורה פסק כדעתו:

גם בזה יש אוסרין אף בחצי שעה שמקודם דלמא אתי לאמשוכי הרבה, אם לא שביקש לאחד שיזכירנו כשיבוא הזמן.
(תל"א, ס"ק ז)

8. ספירת העומר

כתב הרמ"א:

וכשהגיע הזמן אסורין לאכול עד שיספור. ואפילו התחיל לאכול, פוסק וסופר; מיהו אם התחיל לאכול קודם שהגיע הזמן, אינו צריך להפסיק אלא גומר אכילתו וסופר אחר כך.
(או"ח תפ"ט, ד)

המפרשים שם דנו האם הלכה זו תלויה במחלוקת בענין ספירת העומר בזמן הזה מדאורייתא או מדרבנן. לענייננו, גם שם פוסק המשנה ברורה:

אך במקום שהמנהג שהשמש קורא לספור ספירה אין להחמיר בקודם זמנו. (ס"ק כ"ג)

לסיכום, יש מן האחרונים שנקטו שאין לסמוך על העמדת שומר לקיום מצוה, למעט במצוות דרבנן ובמקום שבו יש צורך חשוב כגון שעוסק בדבר מצוה, או שמדובר על שעת הדחק.

לעומתם, פשטות דעת המשנה ברורה היא שניתן להקל על ידי העמדת שומר גם במצוות מן התורה כקריאת שמע ונטילת לולב, ועל כן הלכה למעשה מסתבר שיש להקל בזה במקום צורך ובשעת הדחק.

ה. מי ראוי להיות שומר?

כפי שראינו, לפנינו שני מקורות לדין שומר: האחד בסוגיה במסכת שבת לגבי מי שיזכיר לחברו שלא יטה את הנר, והשני בדברי האגודה ביחס לשמש בית הכנסת. נראה, שקיים הבדל בין שני המקורות: האגודה מדבר על 'בעל מקצוע', שכל תפקידו הוא לוודא שהקהל יתאסף לתפילה בבית הכנסת. במצב כזה, אין לחשוש שיתרשל בתפקידו או שישכח מלהזכיר לציבור להתפלל, משום שכאמור – מדובר על חובה המוטלת עליו, ובלשון בעל "ישועות חכמה" הנ"ל:

דקריאת השמש שהוא קבוע ואומנתו בכך, ואין לחוש כלל שישכח מלקרוא לבית הכנסת, דהרי כל אומן ופועל זוכר מה שמוטל עליו לעשות.

הסוגיה במסכת שבת, ובעקבותיה פסקי האחרונים שהזכרנו, מדברת גם על "אחד שיזכירנו", כלומר מסתפקת בכך שאדם יבקש מזולתו שיפקח עין ויוודא שהוא אינו שוכח לקיים את המצוה המוטלת עליו. במקרה כזה יש גם יתרון, משום שהשמש מזכיר כללית לבני הקהילה, בעוד שהממנה שומר יזכה לתזכורת אישית ופרטנית.

אופי התזכורת משפיע, כמובן, גם על זהותו של השומר. שאלה זו נידונה בפוסקים כבר ביחס לאותה הסוגיה במסכת שבת. למשל, הטור (או"ח רע"ה) הביא שתי דעות בשאלה האם יכול אדם לבקש מאשתו שתשגיח על כך שיקרא לאור הנר ולא יטה, וביאר בבית יוסף שניתן היה לומר שדעתו של אשתו קרובה אצלו, והיא תרגיש שלא בנוח להעיר לו במידה ויטה. להלכה פסק השולחן ערוך שאשתו כשרה לשמש "שומרת" לענין זה שלא יטה, אך מכלל הדיון למדנו ששומר הוא דווקא מי שאכן יוכל להעיר בתקיפות הנדרשת ולמנוע את העבירה.

בהקשר אחר ביחס לאשתו דן בשו"ת דברי יציב (או"ח ק"ב) האם רשאי אדם לאכול ארוחת ערב עם אשתו לפני שהתפלל ערבית, ולבקש ממנה שתזכיר לו להתפלל בסיום הארוחה. מצד אחד, נשים אינן חייבות בתפילת ערבית, ועל כן קיים חשש שמא היא תשכח משום שלא אדעתא (וזאת פרט לעובדה שהיא עצמה אוכלת, ובדרך כלל מי שעסוק עם חברו באותו עסק לא יכול לשמש שומר). אך מצד שני, וכך מכריע הדברי יציב, הני נשי זכות בכך שמזכירות לבעליהן ולבניהן את התפילות ואת לימוד התורה, ועל כן די בכך שיבקש מאשתו

שתזכיר לו להתפלל (אמנם הנידון שם מורכב יותר, משום שהמדובר היה על אדם שלא היה לו מניין בתחילת הערב אלא רק בשעה מאוחרת יותר, ועל כן פסק הדברי יציב להקל ולאכול לפני כן על ידי אשתו כשומרת, כדי שיוכל בהמשך הערב להתפלל במניין).

דיון דומה נוגע לשומר קטן. ערוך השלחן פסק:

אבל על קטן נראה לי שאינו יכול לסמוך אפילו הקטן אומר שישמרנו דאין בו דעת נכון לעכבו קודם ההטייה, וכל שכן דעכו"ם אינו מועיל. (או"ח רע"ה, י)

למדנו מדבריו, ששומר הוא דווקא מי שיש לו אחריות וזיקה מסוימת לקיום המצוה, מה שאין כן קטן או אינו יהודי. אמנם, ביחס לקטן הובא בשם הגר"ח קנייבסקי (אשי ישראל, פרק כ"ז הערה נה) שאם הוא בר דעת, ניתן למנותו שומר שיזכיר למי שהתחיל בסעודה להתפלל לאחר מכן תפילת מנחה.

נידון מענין נוסף הוא תזכורות אחרות, כגון מי שכותב על פתק לפניו "תזכורת תפילה" (כעין שכתבו האחרונים בסימן רע"ה לגבי מי שכותב פתק סמוך לנר כדי שלא יטה), או מי שמשתמש בשעון מעורר או באמצעי תזכורת אלקטרוני אחר. הגרש"ז אויערבך (הליכות שלמה – תפילה, שם; אשי ישראל, שם) קבע ששעון מעורר מועיל למי שאוכל לפני תפילת מנחה או ערבית, אך לא לשינה משום שקיים חשש שמא לא יתעורר מן השעון. אמנם, דומני שבמציאות ימינו, כאשר תזכורות בטלפון הנייד הן דבר שבשגרה, ובעזרת הטלפון מכוון אדם את כל סדר יומו, הרי שתזכורות אלה אינן גרועות מ"שומר אנושי", וניתן לסמוך על כך לכתחילה. כן גם הסיק הרב משה הררי בספרו "מקראי קודש" לחג הסוכות, בקונטרס מקיף שערך תחת הכותרת "האם מועיל למנות שומר כדי להתיר אכילה, שינה ושאר דברים לפני קיום מצוה חיובית העומדת לפניו" (במהדורת תשע"ו, עמוד שטז ואילך).

לסיום נזכיר, שבענין אכילה לפני תפילות מנחה וערבית, ההיתר הרווח יותר הוא זה של מי שיש לו מנין קבוע בשעה יעודה. האחרונים (ראה, למשל, בערוך השולחן או"ח רל"ב, טז; שו"ת אגרות משה, או"ח ד', צט ועוד) נקטו, שמניין כזה לא גרע משומר, משום שהוא יודע ומתכנן מראש שיתפלל רק כשיגיע זמנו הקבוע. ובכן, כדרך שתזכורות שונות מועילות, כך תועיל גם תזכורת ההרגל על פי השעון, כאשר אכן סדרי הזמנים בדורות אלה מדודים וקבועים יותר מאלה שהיו בדורות קודמים.